

۱۳۲۶

وَاللَّهُ سَكِينَةٌ

۱۳۲۶

۸۷/۱/۱۰۲۶۸۲
۸۷/۱/۸

دانشگاه تبریز
دانشکده ی علوم انسانی و اجتماعی

رساله برای دریافت درجه دکتری (P. H.D) رشته تاریخ ایران دوره ی اسلامی

عنوان:

مناسبات سیاسی ایران و عثمانی از تاسیس سلسله قاجار تا انقلاب مشروطیت ایران

۱۳۲۴-۱۳۱۰ ه. ق

استاد راهنما
دکتر داریوش رحمانیان

استادان مشاور:
دکتر محمدرضا نصیری، دکتر مقصودعلی صادقی

پژوهشگر:
جواد ابوالحسنی

اسفند ماه ۱۳۸۶

۱۰۰/۱۷۳

۱۳۸۷ / ۱۸ / ۱۱

کتابخانه اسناد آرکائیوی
تبریز

نام خانوادگی : ابوالحسنی	نام : جواد
عنوان رساله : مناسبات سیاسی ایران و عثمانی از تاسیس سلسله قاجار تا انقلاب مشروطیت ایران	
استاد راهنما : دکتر داریوش رحمانیان	
استاد مشاور : دکتر محمدرضا نصیری و دکتر مقصودعلی صادقی	
مقطع تحصیلی : دکتری رشته : تاریخ	گرایش : ایران دوره اسلامی
دانشکده : علوم انسانی و اجتماعی	تاریخ فارغ التحصیلی : ۸۶/۱۲/۲۲
	تعداد صفحه : ۳۳۲+۴۸
کلید واژه : ایران ، عثمانی ، تباین عقیدتی ، مسائل مرزی و ارضی ، حجاج و زوار ، ایلات و عشایر ، وهابیت ، باییت ، بهائیت ، عهدنامه های ارزروم اول و ارزروم دوم ، شاهزادگان فراری ، روشنفکران تبعیدی .	
چکیده :	
<p>تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی پیشینه ای دراز دارد و آغاز آن به اوایل سده نهم هجری قمری باز می گردد . در واقع در زمان امیر تیمور کورگانی و با ستیز وی با سلطان با یزید عثمانی ، پایه اختلافات و کشمکش های بین دو کشور گذارده شد . با تاسیس سلسله شیعی صفویه ، این دشمنی ها ابعاد گسترده ای به خود گرفت و تباین عقیدتی ، ادعاهای ارضی و قدرت طلبی حکومت عثمانی ، حوادث ناگواری را در دوره ی حاکمیت صفویان رقم زد . با فروپاشی سلسله صفویه و ظهور نادر ، در روند مناسبات ایرانی و عثمانی تغییری صورت نپذیرفت و تلاش های پادشاه افشار برای خاتمه دادن به اختلافات دیرینه دو کشور به جایی نرسید . این اختلافات به دوره زندیه نیز تسری یافت .</p> <p>در دوره ی قاجار ، عامل استعمار بعد تازه ای را در روابط بین دو کشور پدید آورد و ظهور قدرت های جدید نظیر آلمان و فرانسه و تلاش آنها برای رخنه در مشرق در روند ایران و عثمانی تاثیر گذاشت . در این دوره ، علاوه بر تضاد مذهبی و عوامل خارجی تاثیر گذار بر روابط ایران و عثمانی ، مسائل دیگری نیز روابط دو کشور مسلمان را تحت الشعاع قرار داد . اختلافات ارضی و مرزی ، وجود ایلات و عشایر مرز نشین ، اختلاف و رقابت دو کشور بر سر مساله حکمرانی در شهر زور ، وجود اماکن مقدسه شیعیان در عتبات عالیات و سخت گیری دو لتمان عثمانی در قبال زوار ایرانی ، مسئله وهابیت و با بیت و بهائیت و مواردی از این قبیل از جمله مسائلی بودند که تنش های موجود بین دو کشور همجوار را تشدید نمودند .</p> <p>به رغم پژوهش های اندکی که در دو یا سه دهه اخیر پیرامون مناسبات سیاسی ایران و عثمانی صورت گرفته هنوز در مورد مسائلی که نیاز به بررسی و بازنگری بیشتر دارند تحقیق جامعی صورت نگرفته است . این رساله بر آن است تا با اتکا به منابع و مآخذ فارسی ، انگلیسی و ترکی و نیز بهره مندی از اسناد و مدارک تاریخی ، نقاط مبهم و ناگفته روابط دو کشور مورد بحث را که تا به حال به دلایلی محل امتنا قرار نگرفته اند روشن سازد .</p>	

فهرست مطالب

عناوین	ص
کلیات	۱
تعریف و تحدید موضوع	۱
بیان مسأله (طرح سؤال های اساسی)	۱
بیان اهداف تحقیق	۲
پیشینه تحقیق و پایه های نظری	۳
روش شناسی تحقیق	۴
نقد و بررسی منابع و مأخذ	۵
مقدمه	۳۳
مدخل : نگاهی اجمالی به تاریخچه روابط سیاسی ایران و عثمانی از آغاز تا تأسیس سلسله قاجار	۳۶
— ارجاعات و یادداشت ها	۵۴
فصل اول : مسائل مرزی و ارضی در مناسبات ایران و عثمانی در دوره قاجار	۶۲
— اشاره کلی	۶۳
— مسئله قطور	۶۴
— مسئله محمره	۷۱
— مسئله بابان کردستان	۷۸
— مسئله زهاب	۸۶
— نتیجه گیری	۹۵
— ارجاعات و یادداشت ها	۹۶
فصل دوم : مسئله حجاج و زوار ایرانی در مناسبات ایران و عثمان	۱۱۳
— اشاره کلی	۱۱۴
— در حوزه مکه و مدینه	۱۱۵
— در حوزه نجف ، کربلا ، کاظمین و سامرا	۱۱۹
— نتیجه گیری	۱۲۷
— ارجاعات و یادداشت ها	۱۲۸
فصل سوم : مسئله ایلات و عشایر در مناسبات ایران و عثمانی	۱۳۳
— اشاره کلی	۱۳۴

۱۳۸ ایلات و عشایر کرد	•
۱۵۸ ایلات و عشایر عرب	•
۱۶۵ نتیجه گیری	•
۱۶۶ ارجاعات و یادداشت ها	•
۱۸۷	فصل چهارم : مسئله فرّق مذهبی در مناسبات ایران و عثمانی	
۱۸۷ اشاره کلی	•
۱۸۷ مسئله وهابیت	•
۱۹۹ مسئله باییت و بهائیت	•
۲۱۱ نتیجه گیری	•
۲۱۲ ارجاعات و یادداشت ها	•
۲۳۵	فصل پنجم : مسئله شاهزادگان ، حکام و روشنفکران تبعیدی یا فراری در مناسبات ایران و عثمانی ...	
۲۳۵ اشاره کلی	•
۲۳۶ مسئله شاهزادگان و حکام	•
۲۴۷ مسئله روشنفکران مهاجر	•
۲۵۷ نتیجه گیری	•
۲۵۸ ارجاعات و یادداشت ها	•
۲۶۹	فصل ششم : شکل گیری نهادهای دیپلماسی در مناسبات ایران و عثمانی	
۲۶۹ اشاره کلی	•
۲۸۰ سفیران عثمانی در ایران	•
۲۸۵ سفیران ایران در عثمانی	•
۲۹۰ نتیجه گیری	•
۲۹۱ ارجاعات و یادداشت ها	•
۲۹۶ نتیجه گیری نهایی	•
۲۹۹ کتابنامه (منابع و مأخذ)	
۳۱۰ ضمیمه (۱)	
۳۳۳ ضمیمه (۲)	

تقدیم به :

مادر عزیزم و روان پاک پدر بزرگوارم

تقدیر و تشکر

استاد ارجمند و گرانمایه ، جناب آقای دکتر داریوش رحمانیان عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران در انجام این پژوهش ، استاد راهنمای بنده بودند از راهنمایی های عالمانه ایشان بهره های فراوانی بردم. ایشان علاوه بر امر راهنمایی در دست یابی به برخی از اسناد تاریخی ، مساعدت های بی دریغی را مبذول داشتند. از آن استاد بزرگوار به خاطر همه این بذل توجهات صمیمانه سپاسگزاری می نمایم . همچنین از استاد فاضل و بسیار گرامی ، جناب آقای دکتر محمدرضا نصیری که استاد مشاور این حقیر بودند به خاطر رهنمودهای ارزنده شان و نیز از جناب آقای دکتر مقصودعلی صادقی مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه تبریز به خاطر راهنمایی های بسیار مفیدشان و همچنین اینکه با سعه صدر و بزرگواری شان اجازه فرمودند تا از منابع موجود در کتابخانه گروه تاریخ به کرات استفاده های لازم را بنمایم کمال امتنان را دارم.

و سرانجام از دوست ارجمندم جناب آقای دکتر عباس قدیمی و استاد حسن اسودی به خاطر همفکری و بازخوانی برخی از اسناد مربوط به کشور عثمانی و سرکار خانم قره داغی و سرکار خانم صدری دانشجویان دوره دکتری تاریخ به جهت زحماتی که در یافتن برخی منابع نایاب یا کمیاب متحمل شده اند تشکرات قلبی ام را معروض می دارم .

کلیات

تعریف و تحدید موضوع

این رساله بر آن است تا مناسبات سیاسی ایران و عثمانی را از بدو تاسیس سلسله قاجار تا پیروزی نهضت مشروطیت ایران (۱۲۳۴-۱۲۱۰ ه. ق) مورد بررسی قرار دهد و تاثیر عواملی چون تباین و تضاد عقیدتی، مسائل ارضی و مرزی، وجود امکان مقدسه شیعیان در عراق عرب و سیاست سخت گیرانه حکومت عثمانی در قبال زوار ایرانی، وجود ایلات و عشایر مرز نشین و به طور کلی آنچه را که روابط دو کشور را تحت الشعاع قرار می داد روشن سازد. سیاست های تجاوزکارانه دو دولت استعماری وقت، انگلستان و روسیه و مداخلات مکرر و بی رویه آنان در تشدید روابط خصمانه ایران و عثمانی که در مواقعی در قالب حمایت از فرقه هایی چون وهابیت، بابیت و بهائیت مجال بروز می یافت از جمله مواردی است که تلاش خواهد شد تا با اتکاء به منابع فارسی، انگلیسی و ترکی (عثمانی و استانبولی) و نیز اسناد تاریخی موجود مورد بررسی قرار گیرد.

بیان مساله (طرح سوال های اساسی)

نخستین مسئله فراروی این پژوهش درک پیچیدگی ساختار سیاسی ایران و عثمانی به ویژه در فاصله زمانی تاسیس سلسله قاجار تا پیروزی انقلاب مشروطیت ایران می باشد. از آنجا که محور عمده این نوشتار، مسئله سیاسی است. لذا کوشش خواهد شد تا تصویری گویا و روشن از ساختارهای سیاسی موجود در ایران و عثمانی ارائه گردد. در دوران قاجار، مناسبات تا حدی تحت تاثیر عوامل مختلف شکل جدیدی به خود گرفت. عواملی چون مسائل عقیدتی، مشکلات و درگیری های ناشی از برخورد ارامنه با دولت عثمانی، مسئله ایلات و عشایر، اتخاذ سیاست های نامعقولانه دولت عثمانی در قبال زوار و حجاج ایرانی، سیاست های دو کشور روسیه و انگلیس در کیفیت مناسبات دو کشور همسایه تاثیرات سوئی بر جای نهاد، به ویژه از دوره ناصری به بعد، عثمانی به پایگاهی برای تجمع و فعالیت های سیاسی روشنفکران ایرانی

مخالف حکومت قاجار بدل گردید و من حیث المجموع عوامل یاد شده فوق روابط سیاسی دو کشور ایران و عثمانی را تحت الشعاع قرار داد .

سئوالات اساسی این پژوهش این است که :

۱- چه عواملی در روند مناسبات ایران و عثمانی در دوره قاجار موثر بودند .

۲- تحولات و مسائل داخلی کشور عثمانی در تحولات ایران تا چه حد تاثیر گذار بوده است .

۳- سمت و سوی مناسبات دو کشور

۴- تبدیل کشور عثمانی به پایگاهی برای تجمع و فعالیت های سیاسی روشنفکران مخالف حکومت

قاجار ، مناسبات دو کشور را تا چه حدی تحت الشعاع قرار داده بود.

۵- نقش دو دولت استعماری وقت ، انگلیس و روسیه در تشدید تنش ها و مخاصمات دو کشور

در پژوهش حاضر تلاش خواهد شد تا با اتکاء به منابع متقن تاریخی تاثیر عوامل فوق را در مناسبات

سیاسی دو کشور ایران و عثمانی در محدوده زمانی مشخص شده مورد بررسی قرار داد.

بیان اهداف تحقیق

هر پژوهش هدف خاصی را دنبال می کند . هدف اصلی و بنیادی این پژوهش ، ریشه یابی علل اصلی

اختلافات و تعارضات موجود بین دو کشور ایران و عثمانی در دوره قاجار (از آغاز تشکیل سلسله قاجار تا

جنبش مشروطیت) است و روشن ساختن این نکته بسیار مهم که بسیاری از این اختلافات ریشه در گذشته

داشته و پیشینه آن به عصر حاکمیت آق قوینلوها و صفویان می رسد . گرچه پاره ای از اختلافات مسبوق به

سابقه نبوده و حدوث آنها صرفاً مربوط به دوره قاجار می باشد .

هدف بعدی در این پژوهش این است که نشان دهیم عامل استعمار که بعد تازه ای در مناسبات ایران و

عثمانی در دوره قاجار به وجود آورد تا چه حد در ناپایداری روابط مسالمت آمیز در بین دو کشور موثر

بوده است توجه به فزون طلبی و خصلت ستیزه جویی عثمانی ها که خود عامل بسیار مهمی در تشدید تعارضات و دشمنی های موجود بین دو کشور بود از اهداف دیگر این پژوهش به شمار می رود .

پیشینه تحقیق و پایه های نظری

موضوع مناسبات ایران و عثمانی در دوره ی قاجاریه از پیشینه تحقیقی چندان دامنه داری برخوردار نمی باشد . جز یکی دو پایان نامه تحصیلی و نیز کتاب که در ایران و ترکیه پیرامون مناسبات سیاسی دو کشور مزبور صورت گرفته ،سابقه و پیشینه دیگری را برای این مطالعه نمی توان پیدا کرد در رساله دکتری استاد ارجمند آقای دکتر یحیی کلانتری تحت عنوان :

Fath- Ali SAH zamanninda Osmanli –Iran Munasebetleri

یا کتاب ۴ جلدی ایشان تحت عنوان : اسناد و مکاتبات تاریخی ایران در دوره قاجار و نیز رساله دکتری آقای دکتر محمدرضا نصیری تحت عنوان :

Nasiri, Mohammad Reza : Nassir eddin , SAH ZAMNINDA Osmanli Iran MuNASBETLERI(1848-1895)

و کتاب دو جلدی محمود فرهاد معتمد تحت عنوان « تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی » و کتاب تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران از علی اکبر بنیا به گوشه هایی از روابط سیاسی ایران و عثمانی پرداخت شده است . اما پیچیدگی موضوع و گستردگی حیطه تحقیق و به ویژه اینکه برخی از اسناد تا به حال انتشار نیافته اند و برخی به رغم انتشار کمتر محل اعتنا قرار گرفته اند ایجاب می کند تا تحقیقی جدی در خصوص مناسبات سیاسی دو کشور همسایه صورت گیرد.

با کمال تاسف به دانش تاریخ و به ویژه شاخه تاریخ دیپلماسی و روابط بین الملل در ایران توجه کافی هرگز نشده است در صورتیکه نیازهای جامعه کنونی ما بر پایه گذاری استراتژی نیرومند و موثر در سیاست خارجی الزام می کند که در رفع این معضل تا حد امکان بکوشیم چرا که درک هر چه بیشتر و بهتر مسائل دیپلماسی و سیاست خارجی امروز نا در گرو شناخت مسائل گذشته مان خواهد بود . نگارنده با وقوف به

اهمیت توجه به تاریخ دیپلماسی، تلاش خواهد کرد تا روابط سیاسی ایران و عثمانی را در مقطع زمانی مورد نظر بررسی نماید .

روش شناسی تحقیق

روش شناسی تحقیق پژوهش های تاریخی از نوع تحقیقات بنیادی نظری به شمار می آیند . هدف اساسی چنین پژوهش هایی توسعه و گسترش نظریه از طریق کشف ویژگی های عمومی و مشترک موضوعات مورد مطالعه است . در روش شناخته شده تحقیقات بنیادی نظری ، روش پژوهش اسنادی و کتابخانه ای ، پژوهشگر با اتکا به منابع نوشتاری کتابخانه ای و اسنادی کار تحقیق را آغاز و آنرا به سامان می رساند . بر مبنای این روش مناسبات سیاسی ایران و عثمانی از خلال متون و منابع معتبر و نیز اسناد مورد مطالعه و شناخت علمی دقیق قرار گرفته ، سعی شده است این مناسبات به عنوان یک پدیده سیاسی مورد توجه قرار گرفته و سرشت و ماهیت و به طور کلی عوامل موثر در این پدیده سیاسی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرند و نقش هر کدام از عوامل مورد نظر به طور جامع و دقیق و گویا و با بینشی علمی و به دور از آفت هایی چون تعصب و پیش داوری مورد بررسی واقع شوند.

نقد و بررسی منابع و مآخذ:

مآثر سلطانیه^۱

کتاب مآثر سلطانیه تألیف عبدالرزاق مفتون دنبلی است. مؤلف که منشی دیوان عباس میرزا نایب السلطنه است، از نزدیک شاهد و ناظر بسیاری از رخدادها بوده و درباره آنها تفحص و تحقیق نموده است. کتاب مورد بحث نخستین اثر و مفصل ترین روایت در باب جنگهای دوره اول ایران و روسیه (۱۲۲۸ - ۱۲۱۸ ه. ق) است.

عبدالرزاق دنبلی به رغم رنج و محنت های ایام حیات خویش، نویسنده ای بسیار ساعی و سخت کوش بود. تألیف شانزده جلد کتاب از جمله ثمرات زندگی پربار مشارالیه است. از میان آثار وی، کتاب مآثر سلطانیه به دلیل اشمال بر اطلاعاتی جامع به ویژه در مورد جنگهای ایران و روس از اهمیت زیادی برخوردار است.

سفرت آقا ابراهیم شیخ اسلام خوی در کشور عثمانی و عزیمت سفیر عثمانی، عبدالوهاب افندی به ایران که به منظور برقراری اتحاد سه گانه بین ایران و عثمانی و فرانسه بر علیه تجاوزات روسیه بود و هم چنین پناهندگی محمود پاشای بابان به ایران و جعفر قلی خان دنبلی حاکم خوی به سرزمین عثمانی و بالاخره مفاد عهدنامه ارزنه الروم اول منعقد به سال ۱۲۳۸ ه. ق از جمله مواردی است که مؤلف به تفصیل پیرامون آنها مطالبی را عرضه داشته است.

مؤلف علاوه بر موارد فوق مطالبی را ولو به ایجاز در خصوص کشتار شیعیان کربلا به سال ۱۲۱۶ ق توسط وهابیون، شورش اهالی استانبول (اسلامبول) و سپاه ینی چری بر علیه سلطان سلیم سوم و برخی از اعمال سوء سرحداران دولت عثمانی با اولیای دولت ایران بیان داشته است. عبدالرزاق حوادث مربوط به دوره ی

۱- مفتون دنبلی، عبدالرزاق: مآثر سلطانیه (تاریخ جنگهای ایران و روس)، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، ج اول، تهران، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران، ۱۳۸۳.

فتحعلی شاه قاجار را تا سال ۱۲۴۰ ه.ق دنبال کرده و نظر به اینکه در آستانه هجوم دوم روس ها به ایران وفات نمود فلذا موفق نشد به روایت جنگهای دوره دوم ایران و روس اهتمام ورزد .

تاریخ ذوالقرنین^۲

میرزا فضل الله بن عبدالنبی شریفی الحسینی شیرازی متخلص به خاوری است که کتاب " تاریخ ذوالقرنین " را با توجه به کتاب تاریخ محمدی اثر محمد تقی ساروی نگاشته است و در آن به توصیف خاندان قاجار و حوادث مربوط به ایشان از بدایت تا اواسط سلطنت محمد شاه قاجار پرداخته و از این رو ، یکی از کامل ترین منابع دسته اول تاریخ عصر قاجار است .

میرزا فضل الله کتاب ذوالقرنین را که در ۲ جلد نگاشته شده به سبک سالنامه (کرونولوژی) نوشته و برای هر سال " بهاریه ای " آورده و وقایع هر سال را برشمرده است . مولف در جلد اول ، حوادث مربوط به سالهای ۱۲۴۲ تا ۱۲۱۲ ه.ق را بیان داشته است و این جلد را " نامه خاقان " نامیده است . جلد دوم کتاب که آنرا " رساله صاحبقران " نامگذاری کرده ، شامل حوادث سالهای ۱۲۴۲ تا ۱۲۵۰ ه.ق و بخشی از سلطنت محمد شاه قاجار است .

مولف در کتاب حاضر ضمن پرداخت به جنگهای ایران و روسیه در دوره ی فتحعلی شاه ، مطالب مهمی را در خصوص مناسبات ایران و عثمانی در دوره قاجار بیان داشته است . ورود احمد چلبی سفیر دولت عثمانی به چمن اوجان آذربایجان ، سفارت آقا ابراهیم شیخ الاسلام خوی در کشور عثمانی ، صورت عهدنامه ارزنه الروم ، سفارت خسرو میرزا به کشور روسیه که به دنبال قتل گریبایدف و هیئت همراه او در ایران صورت گرفت و نیز طغیان ظل السلطان و گرفتار گشتن مشارالیه از جمله مواردی است که مولف پیرامون آنها اطلاعاتی را عرضه داشته است .

^۲ خاوری شیرازی ، فضل الدین عبدالنبی : تاریخ ذوالقرنین ، تصحیح و تحقیق ناصر افشار فر ، ج اول ، تهران ، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ، ۱۳۸۰ ، ج ۲

رساله تحقیقات سرحدیه^۳

مؤلف کتاب میرزا جعفرخان مهندس باشی (مشیرالدوله) یکی از بزرگان رجال دوره قاجاریه است که از اواسط سلطنت فتحعلی شاه قاجار تا اواسط پادشاهی ناصرالدین شاه همواره عهد دار مشاغل مهم دولتی بود. پدر وی میرزا تقی وزیر، نوه میرزا عیسی فراهانی و پسر عموی میرزابزرگ (میرزا عیسی) قائم مقام اول است. وی از رجال تحصیل کرده و کاروان بود و تحت نظارت میرزابزرگ و پسرش میرزا ابوالقاسم پرورش یافت.

میرزا جعفرخان جزو پنج نفر اولین دسته محصلین اعزامی به خارج از کشور بود که در سال ۱۲۳۰ ه. ق به دستور عباس میرزا نایب السلطنه و میرزابزرگ قائم مقام روانه انگلستان شد. وی پس از فراغت از تحصیل در سال ۱۲۳۴ ه. ق به ایران بازگشت و در تبریز رحل اقامت افکند.

کتاب ارزشمند و مستند "رساله ی تحقیقات سرحدیه" بر خلاف تصور "فیروز منصوری" که در کتاب خود تحت عنوان [استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود، ص ۲۰۶ و بعد] آنرا جعلی و بی ارزش قلمداد کرده است از اهمیت زیادی برخوردار است کتاب حاضر در واقع گزارش میرزاجعفرخان مشیرالدوله است که برای تعیین خطوط سرحدی بین ایران و عثمانی مامور بوده و از ربیع الاول ۱۲۶۵ ق تا اواخر شعبان ۱۲۷۱ ق مرزهای غربی ایران را از مصب شط العرب (اروند رود) تا کوه آرات (آغری داغ) قدم به قدم طی کرده و شرح این ماموریت و کلیه مسائل و سوابق مربوط به این سرحد را با دقت و توجه خاصی در گزارش خود مدون ساخته است. رساله ی تحقیقات سرحدیه علاوه بر اینکه حاوی شرح مذاکرات و دلایل حقانیت دولت ایران در قبال خواسته های ناصواب دولت عثمانی است، راجع به سرحدات غربی و ایلات و طوایف ساکن در آن حدود نیز اطلاعات ذیقیمتی را متضمن است به رغم تلاش های خستگی ناپذیری که میرزاجعفرخان در تدوین آن متحمل شده با این حال در خصوص مرحوم میرزا تقی خان جانب انصاف را

^۳ میرزا جعفرخان مشیرالدوله: رساله سرحدیه، به اهتمام محمد مشیری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸

رعایت نکرده و برخی از معضلات پیش آمده در خصوص قرارداد ارزنه الروم دوم را ناشی از نادانی و ضعف میرزاتقی خان دانسته است .

تاریخ نو^۴

مؤلف تاریخ نو جهانگیر میرزا پسر سوم عباس میرزا نائب السلطنه است و به مناسبت نام اوست که برخی مانند نادر میرزا تاریخ نو را " تاریخ جهانگیری " نیز نامیده اند . جهانگیر میرزا در زمانی حیات پدر طرف مهر و محبت مخصوص او بود و چون جلادت و بی باکی و کفایت زیادی داشت از همان دوره ی جوانی به حکومت خوی و سلماس و به فرماندهی لشکریان مقیم آن حدود منصوب گردید و مکرر در جنگ با اکراد یاغی و معترضین عثمانی فاتح شد وی در جنگ های دوره دوم ایران و روسیه نیز شرکت داشت و پس از پایان جنگ ها به سرحداری حدود اردبیل و طالش و سواحل بحر خزر و حفظ قلعه اردبیل مامور گردید .

تاریخ نو چنانکه مؤلف در مقدمه کتاب آورده در حقیقت " ذیل مآثر سلطانیه عبدالرزاق بیگ دنبلی " است که به سال ۱۲۴۰ ه. ق ختم شده و این ذیل که تاریخ نو باشد از همان سال ۱۲۴۰ ق آغاز و به اوایل سال ۱۲۶۷ ق ختم گردیده است . در واقع تاریخ نو مشتمل است بر وقایع ۲۶ سال واندی از سلطنت دودمان قاجاریه در ایران ، در کتاب مورد بحث مطالب مهمی در خصوص سفارت میرزا تقی خان در شهر ارزروم عثمانی ، ظهور باب و ترفندهای حاجی میرزا آقاسی صدر اعظم محمد شاه قاجار برای بی اعتبار ساختن وجهه میرزا تقی خان و نیز ظهور سید علی محمد باب و تلاش دولت قاجار برای ممانعت از تبلیغات وی آمده است . اگر چه کتاب مورد بحث از جهت انشاء و سبک نگارش امتیاز خاصی ندارد ولی از جهت اشمال بر برخی اطلاعات پیرامون دوره ی ۲۶ ساله و اندی از سلطنت قاجارها ، کتاب سودمندی است .

^۴ جهانگیر میرزا : تاریخ نو ، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی ، تهران ، انتشارات علمی ، ۱۳۲۷ .

علیقلی میرزا اعتماد سلطنه فرزند چهل و هفتم و به گمان لسان الملک سپهر فرزند پنجاه و چهارم فتحعلی شاه قاجار است . مادر وی گل پیرهن خانم که اصلاً از ارامنه تفلیس بود ولی شهرت به گرجی داشت . در سال تولد اعتماد السلطنه بین مورخین و محققان اتفاق نظر وجود ندارد عده ای تولد ایشان را ۱۲۳۴ ق و برخی دیگر ۱۲۳۷ هجری قمری دانسته اند .

دوران کودکی و جوانی اعتماد السلطنه در ایام سلطنت فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار سپری شده و به نوشته مولف نخست میرزا نظر علی حکیم باشی از طرف خاقان به تربیت وی همت گماشت . آنچه از فحای نویخته اعتضاد السلطنه بر می آید در دوران حیات پدر و سلطنت برادرزاده اش محمد شاه در کار سیاست نبوده و بیشتر عمر خود را به تحصیل و شعر و شاعری می گذرانده است . علیقلی میرزا در زمان محاصره هرات توسط محمد شاه قاجار در اردوی شاه قاجار بود و از جانب او مامور به تالیف اکسیرالتواریخ شده است . پس از جلوس ناصر الدین شاه به تخت شاهی و واگذاری منصب صدارت به میرزا تقی خان امیر کبیر در سلک مخالفین سیاست شاه قرار گرفت ، زیرا تمامی نزدیکان علیقلی میرزا جزء مخالفین صدارت امیر کبیر بودند ، از جمله مهدعلیا مادر شاه و از طرفی میرزا نظر علی حکیم باشی شوهر خواهر علیقلی میرزا یعنی خاور سلطان بود که با امیر کبیر میانه خوبی نداشت در نتیجه همه عوامل دست به دست هم داده و او را در جبهه مخالف امیر کبیر یعنی میرزا آقا خان نوری و مهد علیا قرار داد . تا اینکه پس از عزل امیر دیری نپائید که اعتضاد السلطنه صاحب مشاغل متعددی از جمله ریاست مدرسه دارالفنون تهران گردید .

از این شاهزاده قاجار کتابها و رسائل متعددی به یادگار مانده که مهم ترین آنها اکسیرالتواریخ و الممتنبهین است که به سال ۱۲۵۹ ق در بیان ظهور بابیه نوشته شده است . اعتضاد السلطنه نگارش کتاب اکسیرالتواریخ

^۵ علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه : اکسیرالتواریخ ، به احتمام جمشید کیان فر ، ج اول ، تهران ، انتشارات ویسمن ، ۱۳۷۰ .

را در سال ۱۲۵۳ ه.ق آغاز کرده و تالیف آن شش سال یعنی از سال ۱۲۵۳ تا ۱۲۵۹ ه.ق به طول انجامیده است. جلد نخست آن از پادشاهی کیومرث شروع و به پایان دولت زندیه خاتمه یافته و جلد دوم که در واقع متن اصلی کتاب است از اصل و نسب قاجارها شروع و سپس به ذکر برخی از حوادث مربوط به دوره سلطنت سه تن از نخستین سلاطین قاجار خاتمه پذیرفته است. کتاب در خصوص مناسبات ایران و عثمانی در دوره فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار مطالبی را ولو به طور مختصر بیان داشته است. جنگ توپراق قلم بین ایران و عثمانی، صورت عهدنامه از روم اول و قتل عام مردم کربلا توسط وهابیون از جمله مواردی است که مولف صفحاتی از کتاب خود را به بیان آنها اختصاص داده است.

فتنه باب ۶

کتاب حاضر، فصلی از کتاب "امتنبهین" اعتضاد السلطنه است که در مورد سید علی محمد باب و برخی از مریدان سرسخت او از جمله قره العین یا طاهره و عقاید ایشان نوشته شده است. نثر کتاب کاملاً سلیس و روان و خالی از هر گونه اشکال است و این خود صنعتی است که در کتابهای دوره ی قاجاریه که اغلب تقلید خشک نثرهای مصنوع و مسجع ادوار گذشته است کمتر دیده می شود.

کتاب مورد بحث از این جهت که مولف خود معاصر واقعه مربوط به شورش باب بوده و در ضمن در دستگاه دولتی شغل مهمی چون وزارت علوم و معارف را داشته است حائز اهمیت زیادی می باشد. در بخش هایی از کتاب ضمن اشاره به اصول و عقاید مذهب بابیه و فرجام خود باب و قره العین، مطالب دیگری در رابطه با تبعید گروهی از بابیان به بغداد که در اثر تلاش های کنسول ایران در عثمانی، میرزا حسین خان قزوینی و شیخ عبدالحسین مجتهد - از مخالفان سید محمد باب، صورت گرفت آمده است.

^۶ اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا: فتنه باب، با توضیحات عبدالحسین نوایی، چ سوم، تهران، انتشارات بابک، ۱۳۶۲

کتاب " فتنه باب " همراه با توضیحات و افزودن سه مقاله که یکی از آنها در مورد میرزا یحیی (صبح ازل) و میرزا حسینعلی (بهاء الله) رهبران بهائیت است توسط مرحوم استاد عبدالحسین نوایی به چاپ رسیده است .

سیاحت نامه مسیو چریکف^۷

یکی از کتابهای مفید و مستند برای بررسی مناسبات سیاسی ایران و عثمانی در عصر قاجار ، سفرنامه مسیو چریکف روسی است که ترجمه آن در دوره ی ناصر الدین شاه قاجار توسط آبکار مسیحی صورت گرفت . پس از مبادله معاهده ارزنه الروم مقرر شد که از طرف دولتین ایران و عثمانی نمایندگانی جهت تحدید حدود عازم سرحدات شوند و ایشان در معیت نمایندگان دول واسطه یعنی انگلستان و روسیه مشغول کار گردند . نماینده دولت روسیه در مذاکرات مربوط به تعیین حدود ، مسیو چریکف بود . وی به مدت چهار سال از سال ۱۸۴۷ تا ۱۸۵۲ میلادی کمیسر و رئیس کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی بوده است . نامبرده به اتفاق سه نقشه بردار دیگر گزارش را تهیه نموده و به دولت متبوع خود ، روسیه ارائه داد که پس از فوت مشارالیه در سال ۱۸۶۰ م ، جانشین وی به نام " مسیو غمارف " آن را جمع آوری و در سال ۱۸۷۵ م در سن پترزبورگ روسیه به چاپ رساند . این اثر در دوره ناصری و به سال ۱۳۰۵ ه.ق توسط ابکار مسیحی با عنوان " سیاحت نامه مسیو چریکف " از زبان روسی به فارسی برگردانده شد . چریکف به بخش های عمده ای از جنوب غربی و شمال غربی ایران مسافرت کرد و اطلاعات ذیقیمتی را از وضعیت مرزها و شهرهای آن دوره جمع آوری و ارائه نمود . اثر وی اگر چه با هدف مردم شناسی و توجه به آداب و سنن مردم ساکن در نواحی مورد بحث نگاشته نشده است . با این حال حاوی نکات مردم شناختی ارزنده ای است . نکته در خور توجه در این سفرنامه آن است که مسیو چریکف به هر جا که عزیمت کرده ، موقعیت

^۷ سیاحت نامه مسیو چریکف : ترجمه ی آبکار مسیحی ، به کوشش علی اصغر عمران ، چ دوم ، تهران ، انتشارات امیر کبیر ، ۱۳۷۹

استراتژیک آن محل و اینکه چه قشونی با چه تجهیزاتی قادرند از آن عبور نمایند مد نظر داشته است که این امر احتمالاً ناشی از روحیه نظامی و یا تهیه گزارش برای مراکز نظامی کشور روسیه بوده است .

تاریخ روضه الصفای ناصری^۸

تاریخ روضه الصفای ناصری تالیف رضا قلی خان هدایت است . رضا قلی خان در سال ۱۲۱۵ ه.ق یعنی دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار دیده به جهان گشود و به سال ۱۲۸۸ که مقارن با اواسط سلطنت ناصر الدین شاه بود چشم از جهان فرو بست . هدایت به امر ناصر الدین شاه در سال ۱۲۷۸ ق به سمت معلمی مظفر الدین میرزا ولیعهد برگزیده شد و لقب " الله باشی " گرفت . وی بعدها مدتی ریاست مدرسه دارالفنون را بر عهده داشت . هدایت که قلمی توانا و قریحه زیادی برای نوشتن حوادث تاریخی داشت اقدام به نوشتن کتابی تحت عنوان " تاریخ روضه الصفای ناصری " نمود و با قراردادن چنین عنوانی بر کتاب ، به نوعی نام کتاب " روضه الصفا " میرخواند مورخ برجسته دوره تیموریان را احیاء نمود .

روضه الصفای ناصری در سه جلد نوشته شده که به ترتیب جلد هشتم ، نهم و دهم کتاب میرخواند در تاریخ صفویه تا انقراض افشاریه ، و دو جلد آخرین در تاریخ دوره قاجار نوشته شده است . تاریخ تحریر کتاب سال ۱۲۷۴ ق می باشد . هدایت حوادث مربوط به عصر قاجار را تا دوره ناصر الدین شاه دنبال کرده است . مشارالیه به بیان برخی از عواملی که سبب تیرگی روابط ایران و عثمانی در دوره ی قاجار بوده پرداخته است از جمله فتنه انگیزی اکراد بابان و اصرار حکومت عثمانی برای حاکمیت یافتن بر شهر زور ، جنگ محمد علی میرزا دولتشاه با سپاه عثمانی ، آمدن چند تن از سفرای عثمانی نظیر ، احمد چلبی ، عبدالوهاب افندی ، سلیمان افندی به ایران است که یکی از نکات جالب توجه کتاب مربوط به اختلافات دو کشور ایران و عثمانی در خصوص افراشتن بیرق در سفارت خانه های یکدیگر و مداخلات دو کشور روس

^۸ رضا قلی خان هدایت : تاریخ روضه الصفای ناصری ، ج دهم ، چ اول ، تصحیح و تحشیه جمشید کیان فر ، تهران ، انتشارات اساطیر ، ۱۳۸۰

و انگلیس در رابطه با آن می باشد که نویسنده تحت عنوان [احتجاج جناب اشرف افخم صدر اعظم یا جناب سفیر عثمانی و فیق افندی ..] از آن یاد کرده است . (صص ۸۶۴۱ تا ۸۶۴۶).

ناسخ التواریخ^۹

میرزا محمد تقی خان کاشانی ، ملقب به " لسان الملک " مورخ و شاعر ایرانی دوره قاجاریه است که پس از تحصیل مقدمات علوم قدیمه ، به شعر و عروض و قافیه پرداخت . در دوران جوانی از کاشان به تهران آمد و به خدمت فتحعلی خان صبا ، ملک الشعرا فتحعلی شاه قاجار رسید . پس از مرگ صبا مجدداً به زادگاه خود ، کاشان بازگشت و در آن جا محمد میرزا پسر فتحعلی شاه ، او را به ندیمی او انتخاب کرد و به وی تخلص " سپهر " داد . دیری نگذشت که به فرمان فتحعلی شاه به تهران احضار شد و در سلک اعضای دیوانی در آمد و در دوران سلطنت محمد شاه قاجار به نگارش کتاب " ناسخ التواریخ " ماموریت یافت . ناصر الدین شاه به وی لقب " لسان الملک " را داد .

کتاب ناسخ التواریخ به فارسی فصیح ، نزدیک به شیوه متقدمین نوشته شده ، قریب پانزده مجلد بزرگ است . میرزا محمد تقی تالیف کتاب را در زمان محمد شاه قاجار آغاز کرد و در زمان ناصر الدین شاه تا جلد یازدهم آن را نوشت . پس از او فرزندش عباسقلی خان سپهر ، کار پدر را دنبال نمود و چند جلد در شرح حال ائمه اطهار (ع) و سلطنت ناصر الدین شاه بر آن افزود ، با این حال کتاب باز هم ناتمام ماند .

ناسخ التواریخ تاریخ مفصل و مشروحو است از ابتدای هبوط پیامبر بزرگوار اسلام و ذکر حوادث عالم از بدو خلقت تا ظهور اسلام و شرح تواریخ ملل و دول اقلیم سبعه و بالاخره ذکر رویدادها و حوادث دوران پادشاهی محمد شاه و ناصرالدین شاه قاجار ، با اینکه قضاوت مولف نسبت به برخی از حوادث مانند عزل و قتل میرزا تقی خان امیر کبیر ، بدون شائبه و غرض نیست . با این حال مطالب تاریخ قاجاریه او تا حدود

^۹ میرزا محمد تقی خان سپهر : ناسخ التواریخ (مجلدات دوره قاجاریه) ، به اهتمام جمشید کیان فر ، ج اول ، تهران ،

انتشارات اساطیر، ۱۳۷۷